

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 329.17(477)«18/19»(091)

ІДЕЙНІ ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Акименко К.В.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

У статті аналізуються історичні умови та ідейні витoki українського націоналізму в Наддніпрянській Україні. Визначені та охарактеризовані етапи виникнення націоналістичних ідей: академічний, культурницький, політичний. Аналізується процес формування національної ідеї в середовищі української інтелігенції протягом ХІХ століття та її трансформація в цілісну ідеологічну концепцію на початку ХХ століття. Особливу увагу приділено ролі Миколи Міхновського у кристалізації націоналістичної думки і перенесення її у політичну площину.

Ключові слова: націоналізм, Наддніпрянщина, національна ідея, Братство тарасівців, Микола Міхновський.

Постановка проблеми. У сучасних умовах, коли в Україні відбувається формування політичної нації, а питання українського націоналізму знайшли новий ракурс в суспільній думці та політичних процесах, питання ідейних витоків, особливостей формування та поширення українського націоналізму набувають особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значну актуальність, тема ідейних витоків українського націоналізму в Наддніпрянщині не була предметом спеціального вивчення. Єдиний системний виклад теорії українського націоналізму подає Г. Касьянов, в роботах якого було здійснено спробу розкрити обставини та процеси, які привели до виникнення націоналістичних ідей. Проблеми формування та генези українського націоналізму частково висвітлювали у своїх працях В. Іванишин [4], С. Наумов [9], Р. Шпорлюк [11], Б. Червак. Опосередковано висвітлювали питання ідейних витоків українського націоналізму науковці, які займалися проблемами націотворення, здійснювали біографічні дослідження теоретиків та ідейних прихильників націоналізму, а також розглядали становлення та формування ідейного підґрунтя перших українських партій самостійницького спрямування, зокрема, О. Голубуцький [1], С. Скецький та М. Козловець.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Тематиці українського націоналізму присвячена велика кількість праць, проте питання ідейних витоків та його становлення майже не висвітлене. Це пояснюється тим, що дослідники концентрують увагу на найбільш дискусійних питаннях та аналізують чітко сформульовані ідейні концепції. Проблема виникнення українського націоналізму та етапи, що передували його оформленню у цілісну концепцію, так і не стали предметом ґрунтовної аналітики.

Мета статті. Метою роботи є аналіз історичних умов, регіональних особливостей та ідейних витоків українського націоналізму в Наддніпрянській Україні протягом ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Поняття націоналізм об'єднує в собі розмаїття суспільно-політичних явищ та характеризується багатоаспектністю. Тому варто зазначити, що для кожного історичного етапу можливе різне тлумачення цього явища: це і тип світогляду, національна самосвідомість та відданість нації, і процес формування національної держави, і доктрина чи ідеологія, яка стає основою для соціально-політичного руху за досягнення цілей нації, зокрема й незалежності. Говорячи про український націоналізм, Г. Касьянов визначає його передусім як форму колективної свідомості, як політичну доктрину (політичну ідеологію) і, зрештою – як політичний рух. У загальному плані український націоналізм – це світогляд, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності націй загалом і української нації зокрема. Український націоналізм – це одночасно світоглядна система й певний історичний етап в розвитку людства, це й шлях до модерності, й спосіб самозахисту від зовнішньої експансії (політичної, культурної, економічної тощо) [5, с. 308].

Початок формування українського націоналізму в Наддніпрянській Україні припадає на початок ХІХ ст. Тривале існування як частини Російської імперії, фактично колоніальне становище призвело до розбалансування соціальної структури, асиміляції провідних класів, відсутності досвіду самостійної політичної діяльності, низького статусу української мови, яка є важливим елементом національної свідомості. З іншого боку, конфліктний фактор та політика переслідувань української мови і культури могли сприяти утвердженню національної свідомості, тобто спрацював закон дії та протидії, за яким тиск має аналогічну реакцію.

Ідеї Французької революції, поширення західноєвропейського романтизму та зацікавлення ідеями Йогана Гердера щодо значення національної мови і фольклору, увага до етнічної культури селянства, наголошення на унікальності культурних проявів кожного етносу дали

початок концепціям національної самобутності. Чутливість до таких впливів стимулювала інтелігенцію досліджувати неповторні елементи етнічної спільності. Перші роботи на історичну тематику виникли після того, як в 1800 р. Імперська геральдична канцелярія почала вимагати обґрунтування статусу дворянина у нащадків козацької старшини. Деякі її представники, зокрема Т. Калинський, Р. Маркевич, В. Полетика, Ф. Туманський, зібравши документи, написали декілька статей про високий статус свого роду. Конфлікт був вичерпаний, проте частина дворян не втратила цікавості до історичних досліджень. Так були створені «Історія Малоросії» Д. Бантиш-Каменського та «Історія Русів», які висвітлили історичний досвід українського народу, викликали почуття спільності, обґрунтовували окремішність українського етносу. Також важливим чинником для кристалізації національної ідеї стало вивчення фольклору. Звернення до культури простого народу втілювалися у роботі М. Максимовича «Малороссийские народные песни», М. Цертелєва «Попытка собрания малороссийских песен», а Й. Бодяньський присвятив свою кандидатську дисертацію порівняльному аналізу російських і українських народних пісень. Безперечно, така діяльність вплинула на поглиблення відмежування українців від сусідніх етносів та окреслення етнічних територіальних меж. Описані події можна виокремити як період наукового зацікавлення або академічний етап виникнення націоналізму, під час якого формуються соціально-психологічні та історичні основи національного відродження.

Нова фаза становлення націоналізму пов'язана з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства. У програмному документі «Закон Божий», поряд з антиімперськими та антикріпосницькими ідеями, була зафіксована ідея створення слов'янської федерації. В цьому контексті Україна вперше виступала повноцінним суб'єктом історичного процесу та національно-політичною одиницею. Варто зазначити, що важливим елементом для творення української національної ідеї стала творчість Т. Шевченка, в якій чітко проявилася національно-визвольна проблематика.

Після розгрому товариства ідейним наступником виступив громадський рух, який зосередив увагу на просвітництві народу. Його діячі науково обґрунтовували самобутність українців. Зокрема, М. Костомаров у працях «Мысли о федеративном начале Руси», «Две русские народности», «Черты народной южнорусской истории» довів окремішність українського народу та визначив відмінності між сусідніми етносами. Подібні погляди висловлював і В. Антонович у статті «Три національні типи народні» та у книзі «Про козацькі часи України».

Піднесення українського національного руху втілювалося у створення журналу «Основа», на сторінках якого аналізувалася теза про відмінність українців, росіян і поляків, зокрема, у працях М. Костомарова «Правда Москвичам о Руси» і «Правда полякам о Руси». Часопис «Основа» поєднував два завдання – просвітницько-інформаційне та національно-мовна ідентифікація. Таким чином, у 40-60-х рр. XIX ст. українська інтелігенція спиралася на романтичний націоналізм,

який втілювався у конкретні ідейні конструкції, що поширювалися серед освіченого населення і сприяли його націоналізації.

Виникнення нового бачення української державності пов'язано з діяльністю «Громади» та, в першу чергу, із інтелектуальним доробком М. Драгоманова. Його заслугою було розширення ідеологічних обріїв української інтелігенції, яку він спонукав вийти за межі культурницької діяльності. Незважаючи на федералістські, автономістські погляди М. Драгоманов визначав Україну як політичний, національно-культурний та соціально-економічний суб'єкт, рівний у правах з іншими федеративними одиницями. На його думку, Україна не була готова до створення незалежної держави, проте він стимулював діяльність провідних діячів українського руху до роботи в цьому напрямку: «Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України і її народу... Вони повинні поклястися собі не кидати українську справу. Вони повинні усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не на досягнення українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротною» [3, с. 349]. Таким чином, ідеї М. Драгоманова засвідчили остаточний перехід від ідей романтизму до раціонального самоусвідомлення в національному аспекті.

Модернізаційні процеси в Російській імперії, невідповідність системи владної моделі суспільному розвитку призвели до зростання революційного руху та значної політизації громадськості. З 80-х рр. XIX ст. прослідковується цікава тенденція: незважаючи на заборону легальної політичної діяльності, проявляється схильність до ідеологізації політики, виникають нелегальні політичні організації. В цей час основою українського руху стало нове покоління діячів, яке вже не потребувало доведення своєї українськості і обґрунтування окремішності українського етносу.

Протягом 90-х рр. XIX ст. відбувався пошук нових організаційних форм визвольного руху, що призвело до виникнення національних об'єднань з виразною політичною спрямованістю, які стали перехідним етапом до утворення перших українських партій, зокрема й націоналістичного спрямування. Перш за все маємо на увазі «Братство тарасівців». Варто зазначити, що про націоналізм членів організації можна говорити лише в широкому розумінні слова – маючи на увазі, що вони виступали в інтересах української нації, а не окремих соціальних груп, а національне питання та національно-визвольна боротьба була для них головним пріоритетом і витісняли соціально-економічні проблеми.

Програмний документ тарасівців «Символ віри молодих українців» відображає прихильність авторів до політичного розв'язання українського питання на автономістсько-федералістських засадах. Засуджуючи політику Російської імперії, організація ставила за мету перетворення її на демократичну федеративну державу. Такі погляди, на думку С. Наумова, можна пояснити тим, що тарасівці усвідомлювали, що умови для безпосередньої політичної боротьби за визволення України ще не визріли, що необхідний трива-

лий період плекання національної самосвідомості, підготовки борців за національну справу. «... Ми дбаємо про те, щоб піднести й розворушити на Україні національного духа, відживити і виробити серед інтелігенції й народу національні почуття вкраїнські...», – ці слова «Символу віри» були лейтмотивом практичної діяльності братства [8, с. 57].

Практична реалізація зазначених переконань досягалася демонстрацією особистого прикладу і постійною роботою щодо підвищення культурного рівня населення. На противагу аполітичного культурництва, тарасівці проводили культурно-освітню роботу з метою формування національної свідомості мас, проводили політичну пропаганду, популяризували українську мову, а також розповсюджували твори революційного спрямування та матеріали західноукраїнських часописів. Здійснення таких планів стало можливим завдяки створенню розгалуженої мережі гуртків. Після розгрому харківського осередку активізувався київський гурток, з яким пов'язують самостійницьку течію, яка вирізнялась на загальному тлі автономістського або аполітичного українського руху. Джерелом та носієм зазначених поглядів став М. Міхновський. Саме з ним пов'язують трансформацію українського націоналізму з культурницького в політичний. На наш погляд, праця М. Міхновського «Самостійна Україна» стала першим зразком оформлення українського націоналізму в цілісну концепцію, яка була не лише декларацією персональної позиції автора, а й стала ідейною платформою для початкового етапу існування РУП. Важливим аспектом «Самостійної України» став аналіз Переяславської угоди та її професійна юридична характеристика. Висвітлюючи україно-російські відносини через поняття «унія», М. Міхновський обґрунтував вимогу історичного права України на самостійність: «Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить ся по праву, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція» [10, с. 157]. Зазначаючи, що «дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для осягнення певних міжнародних цілей», автор, фактично, характеризує такий союз як конфедерацію. Таким чином, у брошурі проявився яскравий національно-державницький напрямок, адже, як зазначає

М. Міхновський: «Тільки держава одноплеменно-го національного змісту може дати своїм членам нічим необмежану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду» [10, с. 147].

Саме в брошурі «Самостійна Україна» М. Міхновський висловив радикальну думку, яку часто називають шовіністичною: «Україна для українців і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і перемога – це доля борців за народну справу. Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ щоб цілий народ не загинув через його необачність» [10, с. 158]. Проте, таку позицію автора можна класифікувати як оборонний, національно-захисний націоналізм. Ідейна лінія «Самостійної України» була продовжена у програмному документі УНП «Десять заповідей УНП», яка була створена М. Міхновським після переходу РУП до соціалістичних поглядів.

У праці «Націоналізм – всесвітня сила» було висвітлено бачення націоналізму як необхідного елементу свідомості українців, а особливо інтелігенції. Автор вважає, що саме націоналістичний світогляд стане основою для руху за виборення незалежної держави: «Націоналізм – це велетенська і непереборна сила, яка надто яскраво почала проявлятися з XIX віку. Під її могучим натиском ламаються, здається, непереможні кайдани, розпадаються великі імперії і з'являються до історичного життя нові народи, що до одного часу покійно несли свої рабські обов'язки проти чужинців-переможців. Націоналізм єднав, координував сили, гнав до боротьби, запалив фанатизмом приневолені нації в їх боротьбі за свободу» [10, с. 159].

Таким чином, М. Міхновський став творцем першої цілісної концепції українського націоналізму, поставив ідею національно визволення як проблему першочергового вирішення та надав українському націоналістичному рухові організованих форм.

Висновки. З початку XIX до XX ст. український націоналізм в Наддніпрянській Україні пройшов еволюцію від усвідомлення належності до української нації, через формування світоглядної системи й способу самозахисту від зовнішньої культурно-політичної експансії, до виникнення ідеології і соціально-політичного руху, що мали на меті досягнення цілей нації, першочергово незалежності. Поступова кристалізація націоналізму зумовила перетворення української етнічної, культурної спільноти на політичну.

Список літератури:

1. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття: дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик; ред. Л. Білик. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.
2. Дорот І. Трансформації націоналістичної ідеології в першій половині XX ст. / І. Дорот // Український історичний журнал. – К., 2001. – № 6. – С. 110.
3. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні статті: в 2-х т. / М.П. Драгоманов. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – 449 с.
4. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм / В. Іванишин. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 1992. – 178 с.
5. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
6. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: Соціально-політичний портрет / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.

7. Наумов С.О. Братство тарасівців / С.О. Наумов // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 36-44.
8. Наумов С.О. Братство тарасівців / С.О. Наумов // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 55-63.
9. Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): Монографія. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. – 344 с.
10. Націоналізм: Антологія / Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
11. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / Пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш та Х. Чушак. – К.: Дух і Літера, 2013. – 552 с.

Акименко Е.В.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

ИДЕЙНЫЕ ИСТОКИ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛИЗМА В ПОДНЕПРОВСКОЙ УКРАИНЕ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА

Аннотация

В статье анализируются исторические условия, а также идейные истоки украинского национализма в Поднепровской Украине. Определены и характеризованы этапы возникновения националистических идей: академический, культурный и политический. Проанализирован процесс формирования национальной идеи в среде украинской интеллигенции в течении XIX века и ее трансформация в целостную идеологическую концепцию в начале XX века. Отдельное внимание уделено роли Николая Михновского в кристаллизации националистической мысли и перенесение ее политическую плоскость.

Ключевые слова: национализм, Поднепровская Украина, национальная идея, Братство тарасовцев, Николай Михновский.

Akyumenko K.V.

Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University
named after Hryhorii Skovoroda

ETHE IDEOLOGICAL NATURE OF UKRAINIAN NATIONALISM OF DNEIPER UKRAINE XIX – EARLY XX CENTURY

Summary

The main idea of the article is to investigate historical conditions and ideological nature of Ukrainian nationalism of Dnieper Ukraine. The stages of arising of nationalist ideas (academical, cultural, political) were defined and described/ The research focuses on formation of national idea among Ukrainian intelligentsia during the XIXth century and its transformation in ideological concept in the early XXth century. Special attention gives to the role of Mykola Mikhnosky as the cofounder of Ukrainian nationalistic idea and independentist thought.

Keywords: nationalism, Dnieper Ukraine, national idea, Brotherhood of Tarasovs, Mykola Mykhnovsky.